

Mål & Mæle · 4

20. årgang, december 1997

Ord der virker

Vi bruger sproget når vi vil beskrive vores omverden eller meddele hvad der foregår inde i os selv. Men sprog kan også være handling, og derfor kan vi udføre handlinger ved hjælp af sproget. Læs om sproghandlinger side 6

Det politisk korrekte sprog

 Det er klart nok at vi må have nye ord til alt det nye i samfundet, men hvad skal vi med nye ord i stedet for dem vi allerede har? Hvorfor kan en *neger* ikke mere kaldes *neger*? Hvorfor kaldes fangerne i fængslet for *indsatte*? Og hvorfor er en *handicapet* nu blevet til en *udviklingshæmmet*? Få løsningen side 11

Leg med sproget

Det er ikke bare sprogforskere der synes det er herligt at eksperimentere og lege med sproget. Også børn synes det er sjovt at stave ord bagfra, bytte om på stavelser og undersøge hvor mange ord der kan dannes af gulerodssalat. Leg med sproget kan bruges i danskundervisningen. Se hvordan side 18

Ordblindhed

På Københavns Universitet er man ved at lægge sidste hånd på en stor undersøgelse for at finde ud af om man ved sprogr træning i børnehaveklassen kan forebygge ordblindhed – eller i det mindste gøre noget for at ordblindheden ikke bliver for stort et problem når børnene begynder at læse. Man kan faktisk gøre en hel del. Resultaterne af undersøgelsen offentliggøres her for første gang side 22

Sprogligheder 2

De levende ord 6

Politisk korrektheden i sproget 11

Sprogleg 18

Kan man forebygge ordblindhed? 22

Ord til tiden 31

Logo 32

Stilen faaer en kiedsommelig Vidtløftighed, naar Massen af Ordene er større end den Masse af Ideer, som blive opvakte hos Tilhørerne.

Chr. Bastholm
(1740–1819)

SprogliGheder

Sprogligheder

Denne brevkasse handler om sprogligheder. Det er spørgsmål og problemer om sprog, men det er også fine detaljer i sproget som man bliver opmærksom på, og som man vil gøre andre bekendt med. Går I rundt og tænker på sprogligheder, så send et brev om dem til Carsten Elbro, Erik Hansen og Ole Tøgeby. De vil svare på brevet hvis de kan. Ellers kender de nok nogen de kan sætte til det. Send brevet til:

Mål & Mæle,

Pernille Frost

Mosevej 17, 2. th.

2860 Søborg

! Snabel-a

Jeres artikel om snabel-a var underholdende læsning, ikke mindst listen over de forskellige landes navne til tegnet. Men jeg har en lille indsigelse: En svensk kanelbolle er slet ikke en bolle, det er en snegl. I er ikke ene om at tage fejl, for misforståelsen er meget udbredt i oversættelser af svenske bøger til dansk. Navnlig i svenske børnebøger spiser personerne bjerge af *kanelbullar*, og i masser af tilfælde er det oversat med 'kanelboller'. Men det er altså kanelsnegle, og derfor passer den svenske betegnelse da også så udmærket til et snabel-a.

Venlig hilsen fra en ivrig læser

*Britta Ipsen
Kerteminde*

? Faste vendingers rette ordlyd

I Mål & Mæle nr. 2, 1997 behandlede Carsten Elbro udtrykkene »bide til bol-

le« og »dansen om guldkalven« samt deres betydning og anvendelse. Han valgte at bruge et billede så letfatteligt, at selv bageste række kan følge med, til illustration af sit synspunkt, som jeg heller ikke er begejstret for. At andre derimod gør rask væk, som han forsvarer, kan bl.a. illustreres med følgende eksempler på talt sprog fra DR's program 1 inden for en tidages periode i september/oktober:

»... at blive slået over det samme hartkorn«

»... som alle i dag er gået konkurs, over én kam«

»... han var ikke fuld, men godt ved muffen, som man siger«

»... og så var der krig på gaflen, for pigerne ville jo ikke finde sig i det«

(De to sidstnævnte udtalelser faldt i hver sin udsendelse!)

Og så kan det naturligvis være hip som hop, hvad folk siger, de kan bare lade fire og seks være lige og rette smed for bager så meget de vil, og i øvrigt give en god nat i sproget, selv om de så kommer til at opleve, at som man rider, så ligger man. Er det virkelig tilstande, vi kan leve med?

Med venlig hilsen

*Anne Marie Køllgaard
København K*

! Spørgsmål og svar i nr. 2 handlede bl.a. om faste vendingers rette *brug*, ikke om deres ordlyd. Det var en poin-

te i svaret, at faste vendinger bliver brugt om nye forhold i tidens løb. For eksempel blev det nævnt, at anerkendte forfattere allerede i forrige århundrede brugte udtrykket »dansen om guldkalven« om betagelsen af penge, som var de noget guddommeligt. For så vidt som denne og anden ny brug er umiddelbart forståelig, har hverken jeg eller de andre i redaktionen noget imod den.

Noget andet er så ordlyden af de faste vendinger. Hvor skal man sætte grænserne for ret og rimelighed her? Faste vendinger er på flere måder som meget lange ord. De er ubrydelige enheder lydligt og grammatisk. Det hedder at »slå noget eller nogen i hartkorn med noget eller nogen«; man kan ikke sætte noget ind i det udtryk uden drastiske resultater, fx »de slog Jørgen i en halv tønde hartkorn med Hans«. Man kan ikke udskifte eller ombytte ordene, og man kan ikke blande udtrykket med andre udtryk, som f.eks. at »skære noget eller nogen over samme læst«, selv om der er et betydningsfællesskab mellem de to udtryk. En blanding af de to udtryk er ukonventionel og i den forstand ukorrekt. Tilsvarende er en sammenblanding af *karakter* og *kateder* til *karakterer* stadig ret ukonventionel blandt voksne.

Det er nok sværere at håndtere disse lange, faste udtryk end at holde styr på de enkelte ord.. For det første risikerer man lettere at fejlopfatte, fejludtale og glemme de lange udtryk. Det betyder, at mange faste udtryk først læres sent. For eksempel er gymnasiestile i l. g. et godt sted at botanisere efter fejlagtige og misforståede udtryk. For det andet tager det så lang tid at sige udtrykkene, at man lettere skifter kurs undervejs og begynder på et nyt udtryk eller en ny konstruktion, før man er færdig med udtrykket. Derfor er der relativt mange

og ofte ufrivilligt underholdende fortællelser med faste udtryk; mens fejlene er meget sjældnere på tryk.

CE

? Hvornår blev *patetisk* *patetisk*?

I Mål & Mæle 2/97 skriver Erik Hansen i svar på læserbrev fra Per Vadmand: »...Den engelske betydning 'ynkelig' eller 'rørende' dukker op i dansk i slutningen af 1950'erne.«

Det kan ikke passe!!! Jeg er født i 1938 og min mand i 1931. Vi må – også før vi flyttede til Norge – anses for ret konservative sprogbrugere. Men vi har *altid* brugt ordet *patetisk* i betydningen '(selv)højtidelig uden reel dækning – og derfor lidt jammerlig'.

Jeg håber ovenstående blot er et beskedent pip i et kor af protester.

Lone Lomholt
Espedal, Norge

! Ordbog over det Danske Sprog angiver betydningen af *patetisk* som 'følelsesfuld og (samtidig) højtidelig, højtidsfuld; med patos'. Det er i bind XVI, som er fra 1936. Lignende betydningsangivelser, og altså ikke den »engelske« betydning, optræder i de forskellige ordbøger, indtil Politikens Nudansk Ordbog i sin seneste udgave fra 1996 oplyser at ordet også har betydningen 'som vækker medynk på en latterlig måde'. Gyldendals Fremmedordbog har ikke den engelske betydning med i sin seneste udgave fra 1993.

Det ældste eksempel på den nye betydning som Dansk Sprognævn har registreret, er fra 1957.

Normalt går der nogen tid før et nyt ord og især en ny betydning af et gammelt ord dukker op i skrift og på tryk. Den nye betydning betragtes naturligvis først som sjusk eller i dette tilfælde måske også som snobberi. Først når til-

strækkelig mange pæne mennesker bruger den nye form eller betydning, vover man at lade den komme på tryk – for så er det ikke nogen fejl mere.

Patetisk er et ret sjældent fremmedord, og det er i al fald ikke et af dem som bruges af børn. Hvis vi nu antager at Lone Lomholt var 18 år da hun begyndte at sige *patetisk* (og altså i den nye betydning), så er vi fremme ved årstallet 1956.

Jamen det passer da fint med at den nye betydning kan være dukket op i halvtredserne, med Lone Lomholt som en af trendsætterne. Men i skrift altså først i slutningen af tiåret.

EH

? Det ny komma igen

Hidtil har jeg nogenlunde kunnet følge med i kommadebatten og de skiftende regler. Men med Erik Hansens indlæg i nr. 3, 1997 er jeg helt stået af. Ifølge hans artikel skal det være korrekt at skrive:

Den bror som bor i Køge, er lærer.

Venstrepolitikerens Uffe Ellemann-Jensen, foreslår –

Det andet eksempel forstår jeg overhovedet ikke. Hvornår et det blevet indført at der skal være komma mellem grundled og udsagnsled? Så vidt jeg er orienteret, er dette strengt forbudt i både grammatisk komma og pausekomma. Jeg vil ikke udråbe mig selv til ekspert på det ny kommas område, men enten er en relativsætning eller apposition vel parentetisk (og så skal der være to kommaer), eller også er den ikke – og så skal der være nul kommaer. Som dansklærer må jeg også være uenig med Erik Hansen når han siger at det ny komma ikke er sværere end det grammatiske komma. Tidligere skulle man »kun« lære eleverne at

sætte kryds og bolle. Nu skal man også lære dem at skelne mellem hovedsætninger og ledsætninger. Så vidt jeg har forstået skal der ikke være komma når hovedsætningen kommer først:

Det bliver ikke nogen sjov fest hvis vi ikke må drikke øl.

Derimod skal der være komma hvis ledsætningen kommer først:

Hvis vi ikke må drikke øl, bliver det ikke nogen sjov fest.

Jeg vil anbefale Erik Hansen at han prøver at forklare dette til en ganske almindelig HF-klasse. Jeg kan forsikre ham for at han får brug for alle sine pædagogiske evner på en gang.

PS: Kunne I ikke redigere nænsomt i læserbrevene så man undgår de værste fejl? Jeg tænker på læserbrevet på s. 4 i nr.3, 1997: »– så er det vel fordi, at – « Den er på min top-ti liste over hade-fejl!

Venlig hilsen
Jørgen Krøigård
Odense M

! Det forkerte komma efter Jensen er en af de ærgerligste trykfejl i Mål & Mæles 20-årige historie. Men heldigvis fremgår det klart af den umiddelbart foregående tekst, og henvisningen til Retskrivningsordbogen, at reglerne mht. apposition er de samme som de altid har været, og derfor er ens for de to systemer. Det korrekte er altså

Venstres formand, Uffe Ellemann-Jensen, foreslår ...
men

Ventrepolitikerens Uffe Ellemann-Jensen foreslår ...

At der skal komma i et eksempel som

Den bror som bor i Køge, er lærer.

hænger sammen med den generelle regel for det nye komma at der sættes komma efter en ledsætning. Det har intet med grundled og udsagnsled at gøre.

Det er rigtigt at det nye komma kræver at eleverne kan kende forskel på helsætning (hovedsætning) og ledsætning (bisætning). Men dette krav stilles jo alligevel i en anstændig undervisning i dansk sproglære, så det kan ikke være noget problem. Tværtimod vil det nye komma bidrage til at skærpe opmærksomheden for de to sætningsarter, hvad fremmedsprogsundervisningen vil nyde godt af.

Til foråret udsendes et undervisningsmateriale om det nye komma med mig som den ene af to forfattere. Det vil være mit bud på den metodik der skal bruges til kommatering. Lad os fortsætte diskussionen når dette materiale (med interaktiv diskette) er på gaden!

Mht. læserbreve retter vi det der fremstår som åbenlyse slagfejl, men blander os i øvrigt ikke i stavning og sprog. Bl.a. fordi redaktionens medlemmer selv har kvalfulde erfaringer med at blive korrekset af nævenyttige og uvidende, eller værre endnu: bedrevidende, redaktionssekretærer.

EH

Mål & Mæle

ISSN 0106-567X

Redaktion:

*Carsten Elbro, Pernille Frost,
Erik Hansen, Ole Togeby.*

Tegninger: Hanne Simone

Ekspedition og produktion:

*Elbro-Tryk
Håndværkervej 10
Postbox 3072, 6710 Esbjerg V
Giro 747-3494
Telefon 75 15 43 60*

Mål & Mæle udkommer 4 gange om året, og abonnementsprisen er kr. 156,00 pr. årgang. Man kan tegne abonnement ved at skrive eller ringe til Elbro-Tryk. Hertil retter man også henvendelse om adresseforandring eller fejl ved bladets levering. Eftertryk af tekst og illustrationer er tilladt når kilden angives.

Spørgsmål til læserbrevkassen samt manuskripter til Mål & Mæle sendes til: Mål & Mæle, Pernille Frost, Mosevej 17, 2. th., 2860 Søborg.

De levende ord

Sproghandlinger – 50 år efter

»Der blive lys!« Således lød verdens første og største sproghandling. Virkningen indfandt sig øjeblikkeligt – »og der blev lys«.

At handle med sproget, at få ordene til at forandre verden – det er ikke forbedret de højere magter. Vi mennesker skaber også virkeligheden om i vores billede, omend det sker under mindre dramatiske omstændigheder. Tænk blot på dommeren der idømmer langvarige fængselsstraffe, præsidenter der erklærer krig, præster der døber, og »de hysteriske kællinger« på børsen, for nu at bruge finansminister Mogens Lyketofts ikke særlig politisk korrekte udtryk, der med deres forudsigelser og advarsler sender aktiekurserne i frit fald og markedet i panik.

Hvordan gør man alt dette og meget andet med sprog? Det er næsten en direkte oversættelse af den ellers uoversættelige titel på John Langshaw Austins berømte bog, *How to do things with words*. Den er nu i 1997 endelig oversat til dansk, 50 år efter Austin første gang fremlagde sin teori om forskellen mellem at sige noget og at gøre noget i sproget. Den danske titel er *Ord der virker*, og Austin er med fuld ret udkommet i Gyldendals serie *Moderne Tænkere*, i selskab med bl. a. Barthes, Heidegger, Nietzsche og Wittgenstein.

Austin (1911–1960) virkede hele sit liv i Oxford. Fra 1933 som stipendiat og fellow og fra 1952 som professor i moralfilosofi. Hans videnskabelige

arbejde blev afbrudt af Anden Verdenskrig. Seks år fra 1940–46 var han indkaldt til anvendt forskning. Han arbejdede i efterretningstjenesten, til sidst som højtdekorert oberstløjtnant, med at knække tyskernes hemmelige koder. Når han nu finder vej til Mål & Mæles spalter, er det fordi han mere end nogen anden fra den retning man kalder Oxfordfilosofien, har sat fokus på dagligsproget og dets brug, og fordi han er mere aktuel end nogensinde. Han var ikke den første der opdagede sprogets handlinger, men hans sproghandlingsteori var den første der slog igennem og fik stor og stadig stigende betydning både for filosofi og for sprog- og litteraturvidenskab.

Hvor går grænsen?

Hvordan kan man være sikker på at det man ved eller tror man ved, er sandt eller rigtigt? Det spørgsmål har af indlysende grunde altid optaget filosoffer og andre tænksomme mennesker. Og meget tit er svaret at sproget og sprogbrugen er kilden til falsk, fordrejet og forførende viden. Hvis nu virkeligheden eksisterer forud for sproget, hvis den er selvstændig og uafhængig af sproget, ja så er det første krav at sproget så korrekt som muligt genspejler denne virkelighed. Lidt på samme måde som et vellykket portræt skal ligne mest muligt. I tiden mellem de to verdenskrige prøvede (natur)videnskaben at komme bag om det naturlige sprog. I stedet for dette konstruerede man et sprog der med en præcis logik

kun gengav kendsgerninger eller positivt sikre observationer om virkeligheden. Heraf navnet på denne videnskabelige metode, den logiske positivisme. De logiske positivister hævder at alt for meget af det vi siger og tænker er nonsens. Tilsyneladende velformede sætninger der nok følger sprogets grammatiske regler, de kan bare ikke verificeres. De logiske positivister søger derfor at reducere mængden af ægte videnskabelige sætninger ved at trække en grænse mellem en lille gruppe af sætninger der kan være sande eller falske, og så alt det andet. Austin og dagligsprogfilosofien reagerer ved at hævde dagligsprogets 'Unhintergebarkeit' – dets ikke-til-at-komme-uden-omhed. Erkendelsens problemer løses ikke gennem konstruktion af nye logisk formelle sprog, men – når vi nu ikke kan slippe af med det – gennem indsigt i den måde vi bruger dagligsproget på. Her er Austin helt på linje med sin samtidige kollega i Cambridge, Ludwig Wittgenstein, som han mærkelig nok ikke refererer til i *Ord der virker*, måske fordi Wittgenstein virkede ved det andet gamle, konkurrerende engelske universitet. Der er grænser for hvor meget nonsens vi går og siger, hævder Austin. Mange ytringer er slet ikke deskriptive, de beskriver ikke kendsgerninger i omverdenen, og de er hverken sande eller falske, de har helt andre opgaver uden af den grund at være nonsens. Og så går Austin i gang med at undersøge hvordan vi bruger dagligsproget.

Jeg døber dette skib Josef Stalin

Austins første og vigtigste skelnen er netop mellem ytringer, 'konstativer', der refererer sandt eller falsk, og ytringer der gør noget, nemlig udfører en handling. De sidste kalder han 'perfor-

mativer'. I begyndelsen vælger Austin eksempler der forudsætter institutioner, fx »jeg vier«, »jeg døber«, »jeg testamenterer«. Hermed lægger han vægt på det regelbundne, for som han siger i bogen: »Sproghandlinger er konventionelle handlinger, dvs. handlinger der udføres i overensstemmelse med en konvention.« Senere giver han masser af eksempler der i højere grad tilhører dagligsproget, fx »jeg lover«, »jeg opfordrer«, »jeg undskylder«, »jeg indrømmer«. Mellem 1000 og 9999 eksplicit performative verber findes der ifølge Austin. Det skulle ikke være uoverkommeligt at systematisere dem, hævder han, med henvisning til biologer der har langt større mængder af fx insekter at holde styr på.

Konstativerne kan verificeres; det vil sige at man med sikkerhed kan afgøre om de er sande eller falske. Performativerne virker, men kun under bestemte omstændigheder. Som konstativerne har deres verifikationsprincipper, så har performativerne tilsyneladende også deres brugsbetingelser. Performativerne bliver ikke falske, men de mislykkes hvis vi ytrer dem i en forkert kontekst eller undlader at følge de sprogbrugsregler der bestemmer hvem der må sige hvad hvornår. Man bliver ikke gift hvis præsten ikke er en rigtig præst, eller hvis man er gift i forvejen og ikke allerede er skilt, man kan kun vædde hvis kampen ikke er spillet, og hvis den anden er indstillet på at tage væddemålet osv. Austins berømteste eksempel fra *Ord der virker* handler om en nedrig person der sniger sig ind på et skibsværft dagen før en stabelafløbning, knuser champagneflasken der hænger parat ved skibssiden, mens han proklamerer, »Jeg døber dette skib Josef Stalin« og samtidig fjerner afstivningerne så det glider ud i

vandet. Er skibet døbt? Hedder det nu Josef Stalin? Nej, handlingen fandt sted, men den var ugyldig, uden virkning fordi den påtrængende amatør-døber ikke havde kompetencen eller retten til at døbe skibet. Det er altså ikke nok at udføre proceduren, ytre sig, man skal også have ret til at udføre handlingen. Ord virker, men kun under bestemte omstændigheder. Det man bør studere er ikke sætningen, men derimod fremsættelsen af ytringen i en talesituation, er Austins konklusion. Hermed forbinder han sprog og samfund og gør sig samtidig fuldt fortjent til den udnævnelse til pragmatikkens fader som den engelske lingvist Jenny Thomas foretager i sin fine introduktion til pragmatik, *Meaning in Interaction*, London 1995.

Fyn er fin. – Er den også rund?

Undervejs i *Ord der virker* vil man uvægerligt blive konfronteret med Austins specielle metode der er blevet kaldt 'lingvistisk fænomenologi'. Respekten for dagligsproget, for dagligdags, umiddelbar og overfladisk viden udmønter sig i en omhyggelig, nogle ville sige omstændelig, analyse af stadig nye eksempelsætninger som Austin henter frem fra lænestolen uden nogen form for kildeangivelse. Resultaterne der fremkommer når alt er presset ud af dagligsproget, er med Austins egne ord for en stor dels vedkommende selvindlysende sandheder. Gennem analyser af sætninger som 'Tyren er løs' og 'Frankrig er sekskantet' kommer Austin frem til at den oprindelige distinktion mellem konstativer, sætninger der var sande eller falske, og performativer, alt det andet, er forkert. En konstatering er ikke væsensforskellig fra alle de andre sproglige handlinger. En konstatering skal også vurderes

som en ytring der er relevant eller ikke relevant i situationen. Den skal ikke være sand eller falsk i nogen absolut forstand, men så sand som det nu er nødvendigt. 'Fyn er rund' – sand eller falsk? Det kommer an på konteksten. Som en første vejledning til en udenlandsk lystsejler – sikkert helt perfekt. I Kort- og Matrikelstyrelsen – sikkert en fadæse. 'Fyn er rund' er groft sagt sand. Det er en primitiv beskrivelse af Fyn. I nogle situationer er den vellykket, i andre ikke. Den er kort sagt performativ ligesom løfter, indrømmelser, dåb og befalinger. Jeg overlader det til Mål og Mæles læsere at gruble videre over hvad det betyder at den oprindelige skelnen mellem sande/falske konstativer og vellykkede/mislykkede performativer bryder sammen. Det betyder fx at vi i samspil med andre selv konstruerer vores virkelighed. Enhver der bruger sproget, er samtidig i færd med en social konstruktion af virkeligheden. Ikke så storslået og dramatisk som i det eksempel der indledte denne artikel, men drypvis og prøvende. Austin benægter ikke at omverdenen og kendsgerningerne eksisterer. Det afgørende for ham er at de først får funktion og værdi gennem sproghandlinger og performativer. Kejseren havde intet tøj på da den berømte procession startede og alle bevandrede det mageløse klæde, og han havde stadig ingen tøj på da det endnu mere berømte barn gjorde det til en acceptabel sandhed at – kejseren jo ikke havde noget på.

Det grammatiske kriterium der blev væk

Efter at han har opgivet skellet mellem performativer og konstativer søger Austin i det mindste et grammatisk eller leksikalsk kriterium for performativer. Den bedst kvalificerede kan-

didat er følgende remse: *Jeg xx dig hermed...* På xx-pladsen kan der kun stå performative verber. For at være performative skal ytringer desuden have verbet i nutid, aktiv indikativ form, og de skal altså indeholde et personligt stedord i første person, ental, fx 'jeg døber dig...', 'jeg testamenterer hermed...'. Ytringer med verbet i datid, 'jeg døbte dig...' eller det personlige stedord i tredje person, 'han døber dig' er ikke handlende på samme måde. Austin udvikler nu en interessant, men uunderbygget teori om at der, på grund af samfundets udvikling, er sket en sproglig udvikling af eksplicitte performativer, 'jeg lover herved at komme', frem for primitive ytringer som 'ja, ja, jeg skal nok være der'. Desværre må Austin snart konstatere at kreative og indirekte realiseringer af performativerne, bl.a. af høflighedsgrunde, også i det 20. årh. er reglen snarere end undtagelsen. Og endnu en gang bliver resultatet at selvom performativer kan bringes på eksplicit formel, og selvom de verber der kan indgå i formlerne kan klassificeres, så er det ikke muligt at finde et grammatisk kriterium der skiller performativerne fra alle andre ytringer. Det er altså ikke på formen at man ser hvorvidt og hvordan en ytring er performativ. Den eneste mulighed er igen at analysere de betingelser i talesituationen der skal være opfyldt for at man handler i og med sprog.

Slimede sliske

Pointen i enhver talesituation er at få noget til at ændre sig, at få andre til at tænke eller gøre noget som de ellers ikke ville gøre. Det er baggrunden for Austins originale analyse af sprog-handlingen som en tre-i-en-handling. Man siger noget, man gør noget, og man får noget til at ske. De tre handlinger,

som Austin skelner mellem, men netop ikke skiller ad, kaldes henholdsvis den *lokutionære* (af latin, *loquor*, at tale), den *illokutionære* og den *perlokutionære*. Den illokutionære handling hvor man udtrykker en bestemt hensigt og forpligter sig, fx når man lover, er det centrale missing link mellem udtrykket eller rettere udsigelsen (lokutionen), som beskrevet i sprogforskningen, og effekten (perlokutionen) beskrevet i kommunikationsteori og (social)psykologi. Austin bruger som akademisk englænder ofte forklarende eksempler fra cricket, lad os nøjes med fodbold. Når dommeren fløjter spillet igang, er enhver der befinder sig på banen, underlagt alle spillets regler. Den markspiller der kaster bolden i mål eller tager en varm frakke på over trøjen, spiller ikke længere fodbold og bliver straffet. Og det selvom den samme spiller sagtens kan sidde på bænken med frakke på og holde bolden i hånden. Den illokutionære handling man spiller ud med, og som opfattes af den anden, kridter banen op og sætter reglerne for det videre samspil eller samvær. Enhver sprogbruger er bundet af den illokutionære handlings normalt uskrevne regler og konventioner. Reglerne skal overholdes, også uden hjælp af dommer, ellers bliver man anset for utroværdig, utilregnelig og umulig at være sammen med. Løfter forpligter, indrømmelser forudsætter at man angrrer, gratulationer at man glæder sig på den andens vegne, kun læreren kan (sammen med censor) lade karakteren falde, den der påstår eller konstaterer, må have argumenterne i orden osv. Man kan godt ved en hurtig læsning af *Ord der virker* få det indtryk at Austin analyserer og kategoriserer en lang række verber og deres brug i sproget, og han er da også blevet kritiseret for

snarere at have beskæftiget sig med verber end med forståelsesorienterede handlinger. Læser man bogen omhyggeligt, vil man se at Austin selv overalt skelner mellem den konventionelle illokutionære handling og dens sproglige udtryk. På den anden side gør han, med den selvironi og ydmyghed over for dagligsproget der kendetegner bogen, også opmærksom på at de flotte nye begreber på en gang er nøgler til at forstå virkeligheden med – og slimede sliske under fødderne.

How to do things with Austin

I slutningen af *Ord der virker* siger Austin at han her har gjort noget som han egentlig slet ikke bryder sig om, han har forelæst. Hans foretrukne måde at meddele sig til den universitære omverden på var gennem uformelle møder lørdag formiddag. Han indkaldte selv, og i kraft af sin personlige autoritet fascinerede han sine tilhørere og meddebattører. I dette forum var han det ubestridte centrum. Han udgav aldrig nogen bog. Hvad der findes er en artikelsamling, *Philosophical Papers*, hvoraf de fleste artikler dog er foredragsmanuskripter. De to øvrige bøger, *Ord der virker* (*How to do things with words*) fra 1962, *Sense and Sensibilia* fra 1961, er begge rekonstruerede forelæsningsrækker. Kan vi så være sikker på at det er Austin vi læser og ikke hans sikkert velmenende elever? Ja, det kan vi – på grund af en båndoptager i Göteborg. Austin forelæste aldrig i Danmark, men i 1959, da han allerede var angrebet af den lungecancer som han døde af den 8. februar året efter, holdt han en forelæsning om 'performativer' på universitetet i Göteborg. I konkurrence med støjende lastbiler på Europavej 4 lige uden for universitetet optog svenskerne den tørre

engelske gentleman med den specielle sans for humor og understatement. Det blev den eneste bevarede optagelse af Austins forelæsninger, og her viser det sig tydeligt at *Ord der virker* i lange passager ord til andet gengiver hvad Austin faktisk sagde. (Båndet kan lånes eller høres på Københavns Universitet, Institut For Nordisk Filologis bibliotek. Spørg efter Austin 'Performatives' nr. 126).

Austin har haft og har stadig stor betydning for både sprogvidenskab, filosofi og litteraturteori. I indledningen til *Ord der virker* er nærmere beskrevet hvordan. Jeg håber her blot at have anskueliggjort, hvorfor det er værd at følge med gennem de skarp-sindige analyser af 'katten ligger på måtten', og 'kongen af Frankrig er skaldet'. Desuden håber jeg at mine læsere nu forstår hvorfor dekonstruktivister som Jacques Derrida og postmodernister som Stanley Fish, ja, det er ham med *Is there a Text in This Class*, har fået øje på Austin, og at læserne har fået lyst til at finde ud af hvad Derrida og Fish gør med Austin. Det står også i indledningen til *Ord der virker*.

Og saa rappede de sig ...

Austin er både kilde og original, men det han har at sige om sprog i filosofisk og skarp analytisk form har digtere og romantikere nu altid vidst – ordet skaber hvad det nævner. »»Rap! rap!« sagde hun, og saa rappede de sig alt hvad de kunde... «

J. L. Austin: *Ord der virker*, Gyldendal 1997.

John E. Andersen, født 1949
lektor ved Institut for Nordisk Filologi
Københavns Universitet

Politisk korrekthed i sproget

– en moderat nyhed

Political correctness, politische Korrektheit, politiquement correct, polititjeskaja korrektnost, politisk korrekthed – hvad er det for et fænomen der fra USA breder sig over det meste af verden i disse år? Det handler om en særlig type sproglig reparation og fornyelse, om de holdninger der ligger bag sproglig opdatering, og ikke mindst om den strid om ord der udspringer sig mellem tilhængere og modstandere af sådan en sproglig praksis.

Politisk er så meget sagt

Først må vi hellere se på selve udtrykket *politisk korrekthed*, der forståeligt nok forvirrer mange. Der er nemlig ikke tale om *politisk* i almindelig parlamentarisk forstand, altså i betydningen 'som har med politik at gøre'. *Politisk* skal i denne forbindelse snarere oversættes til 'moralsk' eller 'holdningsmæssig'. Og den afstandtagen der ligger i *korrekthed*: 'korrekt for korrekthedens egen skyld', bliver først forståelig når man véd at udtrykket er lanceret i USA af modstandere som af flere grunde har set sig gale på dét de derfor har udråbt som *political correctness*.

Amerikanske tilstande

Forhistorien vil være bekendt for de læsere som husker Ole Tøgebys artikel i Mål & Mæle 19:2, om de groteske eksempler på politisk korrekthed på universitetet i Kansas. Ingen underviser kunne her vide sig sikker mod at blive udskreget som undertrykker i forhold til en eller anden isme: *Evolutio-*

nisme var det for eksempel når en professor i antropologi ikke inddrog skabelsesberetningen i undervisningen på lige fod med udviklingslæren. Og de religiøse antropologistuderende fik hos deres medstuderende og i universitetsadministrationen medhold i at dette var et udslag af diskrimination.

Mindretal og hensynet til dem er i det hele taget humlen i politisk korrekthed. Allehånde underprivilegerede samfundsgrupper skal behandles med respekt, det være sig handicappede, kvinder, seksuelle eller etniske minoriteter. Fra progressiv side er en del betegnelser for sådanne grupper blevet problematiseret. Betegnelser som *negro*, *indian*, *chairman* og *blind* kritiseres for at være nedladende, diskriminerende eller på andre måder fordomsfulde og foreslås erstattet med henholdsvis *african american*, *native american*, *chair(person)* og *visually impaired* ('synshæmmet').

Et skræmmebillede

Fra modstanderside har man kritiseret denne hensyntagen og sproglige opmærksomhed for at være både uærlig og overfladisk, og man har kaldt de sproglige manøvrer for eufemistiske ('formildende') omskrivninger uden reel effekt på virkeligheden. Men modstanderne af politisk korrekthed har ikke bare betragtet fænomenet på afstand. De har derimod været på anklagebænken for fordomsfuldhed, diskrimination og racisme, og de har derfor følt sig omklamret af et »tanke- og

talepoliti«. Det forståelige modværge har derfor været latterliggørelse af sproglig hensyntagen, fx i vittigheder om at kalde blinde for »optisk udfordrede«, døde for »permanent ulejlige« eller ved at foreslå papir omdøbt til »forarbejdede trækadavere«. Denne latterliggørelse har vist sig at være et effektivt modtræk til de mest intolerante eksempler på politisk korrekthed, men modstandernes største succes ligger i at have fået navngivet den holdningsbestemte sprogfornyelse *political correctness* og have fået kolporteret et skræmmebillede på sproglig paranoia verden rundt. Og således er faktisk de fleste anekdoter og eksempler på politisk korrekthed i virkeligheden modstandernes parodier på sproglig hensyntagen.

Politisk ukorrekthed

Det er derfor ikke så mærkeligt at det er politisk korrekt at være politisk ukorrekt, sådan som nogle lidt smart har udtrykt det. Det følger logisk når korrektheden betragtes som konformitet, at man foretrækker dens modsætning – det normbrydende og kontroversielle. Ud fra denne betragtning kunne man hævde at politisk ukorrekthed altid har været i høj kurs. Den er fundamentet i så megen folkelig underholdning som vittigheder, satire, revyer, og den er vel adelsmærket for ordentlig kunst, som for alt i verden heller ikke må være for stueren og konform, men derimod respekteres for at opsøge, udforske og overskride grænser.

En spade i lånte fjer

Kritikere af såkaldt politisk korrekthed i sproget tager gerne afsæt i det gamle ord om at »kalde en spade for en spade«. Så meningsløs og fjollet beskyldes

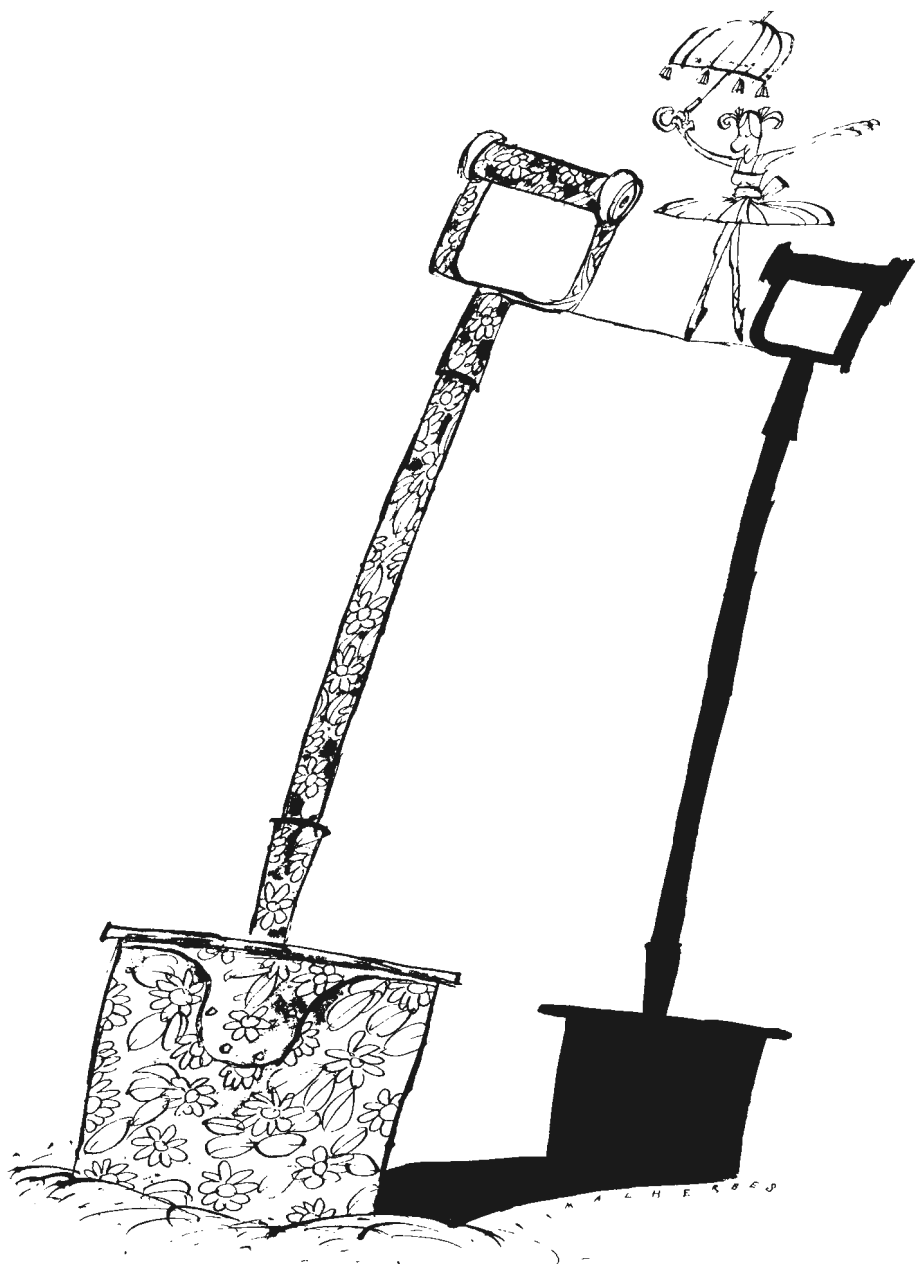
sprogfornyelsen for at være som hvis vi insisterede på et nyt navn til spaden, fx *håndbetjent jordforbedringsredskab*, som det ironisk er blevet foreslået. Sammenligningen har retorisk styrke, men er alligevel dybt urimelig. For det første ville spaden aldrig blive genstand for alvorligt mente krav om et nyt navn, fordi ordet *spade* ikke er i fare for at blive belastet. Og for det andet gælder der til tider andre sproglige bud end det at kalde tingene ved rette navn og sige sin mening ligeud. Vi skal nemlig også passe på at der ikke *flyver en finke af panden*, dvs. vi må ikke sige vores mening på en alt for rå eller sårende måde.

Men spade-talemåden som argument mod at udskifte ord må til syvende og sidst afvises fordi den ikke er nogen god parallel til det reelle dilemma man kan komme i når en betegnelse for en gruppe mennesker ikke længere føles neutral. Politisk korrekthed som sproglig hensyntagen handler sjældent om spader, men næsten altid om de betegnelser vi bruger når vi klassificerer mennesker som afviger fra flertallet. For når nogen afviger på en måde som flertallet holder for uattraktiv, så kan det sproglige udtryk for disse efterhånden komme til at bære flertallets dom, i form af fordømmelse, nedlaidenhed eller medynk.

I forskellige kulturer og til forskellige tider er der naturligvis forskel på hvad der regnes for uattraktivt, men typisk er det manglende førlighed, fattigdom, misbrug, lavtlønnet arbejde og dét at tilhøre et fremmed folkeslag i forhold til flertallet.

Holdningsbestemt sprogfornyelse

Med beretningerne om de amerikanske tilstande i frisk erindring, registrerer mange danskere med stigende bekym-

Modstandere af politisk korrektheds tager gerne afsæt i det gamle ord om at kalde en spade for en spade (Tegning af Peter M. Jensen, bragt i Kristeligt Dagblad 30. august 1997).

ring at vi også herhjemme justerer ordforrådet for at slippe af med belastede betegnelser, fx har vi jo skiftet *fremmedarbejder* ud med *indvandrer*, *dranker* med *alkoholiker*, *evnesvag* med *psykisk handicappet*, *kassedame* med *butiksassistent* og *forbryder* med *kriminell*. Og nogle af betegnelserne, som *indvandrer* og *psykisk handicappet*, ser ud til at være under udskiftning igen. Er det udtryk for at vi nu har fået politisk korrekthed herhjemme? Svaret er nej, for vi har faktisk altid haft det.

I vores egen kulturhistorie kan vi finde masser af eksempler på at vi systematisk har udskiftet ord på baggrund af vores holdninger, men hidtil har det været en automatik der ikke har haft sprogbrugerens bevågenhed. Så snart en ny betegnelse var indarbejdet, har vi kort efter glemt selve udskiftningen.

Reparation

Generelt kan man sige at anledningen til udskiftning af ord er sprogbrugerens oplevelse af en for stor afstand mellem den holdning som den hidtidige betegnelse dækker, og den holdning sprogbrugeren vil udtrykke. Denne kløft er opstået fordi enten ordet eller virkeligheden har flyttet sig.

Hvis det er ordet som har ændret status, fx fra at lyde neutralt til at lyde nedsættende, sådan som det er foregået med ordet *lakaj*, så må man som reparation indføre en ny betegnelse (i dette tilfælde blev det *livrist*), der kan genoprette en forsvarlig neutral omtale og give den pågældende kategori af mennesker en værdig selvforståelse.

Der er særlig ét sted man med al tydelighed kan se behovet for sproglig opdatering. Folk med psykisk sygdom har i århundreder været ufrivillige leverandører til det danske sprog på grund

af resten af sprogbrugernes unoder. Altid har vi brugt de psykisk syge som sammenligningsgrundlag, når noget eller nogen skulle skulle skældes ud for at være dumt og ukløgtigt, og de skældsord vi på denne måde har skaffet os, er samtidig blevet uanvendelige om de mennesker med psykisk sygdom som de egentlig skulle betegne. *Gal*, *dårlig*, *tåbelig*, *vanvittig*, *afsendig*, *idiotisk*, *åndssvag* og *sindssyg*, er alle vel-etablerede negative tillægsord, hvis forbindelse til psykisk sygdom vi knap bemærker længere. At mange af betegnelserne, som *åndssvag* og *idiot*, var eufemistisk konstrueret til at betyde 'svag i ånden' og 'uvidende', kunne ikke beskytte ordene mod almensprogets omklamring. I nyere tid har vi forladt betegnelsen *evnesvag*, vi har i stedet udvidet *handicap* til både at dække fysiske og *psykiske handicap*, og ordet *handicappet* er vi netop nu i færd med at erstatte med *-hæmmet*. Nu er man *udviklingshæmmet* hvis man har et psykisk handicap og *funktionshæmmet* hvis handicappet er fysisk. Men også *hæmmet* kan blive morgendagens skældsord, og så må vi igen må se os om efter et nyt, neutralt ord for psykisk sygdom.

At udskifte et belastet ord med et mere neutralt er den sproglige handling vi kan kalde reparation. Det tabu der forårsager reparationen, er moderat og den sproglige manøvre rokker ikke særligt ved tabuet, men genopretter en forsvarlig sproglig omgang med en udsat gruppe. Reparation er hyppigt forekommende, og er ofte drivkraften bag sproglig nytænkning på lavtlønsområdet, fx skiftet fra *jord- og betonarbejder* til *entreprenørarbejder*.

Fornyelse

Når ønsket om udskiftning af ord ikke

skyldes et skred i selve ordet, så skyldes det en ændret virkelighed eller ændret forståelse af virkeligheden. Entreprenørarbejderen fra før blev i 1994 faglært arbejder, og denne uddannelsesmæssige kvalificering blev markeret sprogligt med betegnelsen *struk-tør*.

Når *Ensomme Gamles Værn* er afløst af *Ældre Sagen*, ligger der også en forandring bag, for den sidste forening er resultatet af en mere selvhjulpnen og mindre nedslidt ældrebefolkning.

En kørestolsbruger har nok et handicap at slås med, men kan med moderne hjælpemidler leve et normalt liv, i modsætning til tidligere tiders *krøblinge*, *vanføre* og *invalid*e, som var langt mere prisgivet familiens og samfundets nåde. Hjælpen og hensynet til handicappede opfatter vi i dag som deres gode ret, snarere end at se den som et udtryk for barmhjertighed, og denne holdningsændring er fx udtrykt i et ord som *handicapegnet* der på handicaporganisationernes opfordring afløser *handicapvenlig*.

Det er heller ikke længere nogen social katastrofe at være *enlig forsørger*; måske er man endda helt tilfreds med at være *single*, og selv om man ikke er gift med den man har sat børn i verden med, er disse ikke længere *horeunger*, *uægte* eller *illegitime børn*. De er enten *delebørn* eller også er de simpelthen bare *børn*.

Ideologier i sproget

De holdninger ordene kolliderer med, når det erkendes at de har ideologisk slagside, er meget forskellige. Det kan være en puristisk holdning, som vender sig mod låneord fra et fremmedsprog hvis hjemland man har haft en udenrigspolitisk konflikt med. Det var fx

baggrunden for at nordmændene skabte nynorsken, et skriftsprog af dialekter med mindst muligt dansk i, efter 400 års dansk herredømme.

Det kunne også være et internt opbrud som fx kvindernes frigørelseskamp der fik os til at gennemgå sproget med tættekam for at rense det for traditionelt, kvindeundertrykkende sprog. Her var det især arbejdsmarkedets titler og stillingsbetegnelser der blev udskiftet og modereret så de ikke på forhånd angav kønnet på udøveren, fx i videnskabsmand og rengøringskone.

Seriøse udøvere af politisk korrekthed har som udgangspunkt deres demokratiske opmærksomhed rettet mod at yde underprivilegerede mindretal retfærdighed og compensation i tanke og tale, men det de praktiserer, kalder de hellere noget helt andet, fx *multikulturel bevidsthed*, *hensynsfuldt sprog* eller *fordomsfri sprogbrug*.

En trussel mod demokratiet?

En del indlæg i debatten har udtrykt bekymring for at politisk korrekthed skal true vores demokrati på to fronter. For det første ved at umulig- eller besværliggøre samtale om betændte emner og for det andet ved at indskrænke mangfoldigheden af holdninger til én eneste »rigtig« mening som ingen tør afvige fra.

Jeg er dog ikke enig i at det er såkaldt politisk korrekthed der således truer ytringsfriheden og mangfoldigheden i demokratiet. Tager vi det sidste først, så er rigtige meninger ikke nogen nyhed, for enhver kultur kan vel beskrives ved de meninger den holder for rigtige, hvad enten disse meninger udgår fra en elite eller fra flertallet. For tiden er de rigtige meninger ideale fordringer om holdninger og handlinger

der er fx tolerante, høflige, næstekærlige, uselviske, samfundsgavnende og »bæredygtige« – som det hedder med en næsten uudholdelig kliche. Men i selve udtrykket »rigtige meninger« ligger jo allerede en punktering af idealet som på befriende vis letter på trykket. Når man i stedet for »rigtigt« og »forkert« taler om »rigtige meninger«, har man taget et skridt ud af selve emnet for at betragte det hele lidt fra oven, med den velgørende erfaring at nok er idealerne kønne og gode, men de er svære at efterleve til fulde og – skal man være helt ærlig – så er de også skumkedelige. Politisk korrekthed ligner udtrykket *rigtige meninger* ved at ovenfrabetragte og lægge afstand til nogle i princippet prisværdige holdninger over for fx underprivilegerede samfundsgrupper og økologisk balance.

Tabuernes sprog

Det politisk korrekte sprog bevæger sig ganske rigtigt på tabuernes grund, men det er ikke udskiftningen af visse ord som gør samtale besværlig, det er emnerne selv som ved deres beskaffenhed netop kræver særlig sproglig opmærksomhed. Tabuerne er nemlig også de stærke følelsers og holdningers tumleplads, og der er derfor ikke noget at sige til at der omkring tabuer er stor sproglig aktivitet. Nogle tabuer skal respekteres, nogle skal gendrives og nogle skal lanceres, og sproget er netop midlet til at signalere såvel stilstand som brud.

Hvis vi forholder os accepterende til et tabu, gør vi et af to: Vi sørger som ovenfor nævnt for at reparere os til at have neutrale betegnelser til rådighed, eller hvis tabuet er meget stort, finder vi på en formildende omskrivning, en såkaldt *eufemisme*. Det er især almenmenneskelige tabuer der udløser eufe-

mismis, tabuer som døden, seksualiteten og toiletbesøg. Der er desuden det særlige ved eufemismen at de sjældent er permanente, men derimod udløses i særlige situationer, som når det at dø skifter navn til at *gå bort* hvis vi er konfronteret med sorgen over døden.

Anderledes er det hvis sprogbrugere vil op- eller nedskrive et tabu, for så lanceres der afløsningsord som rummer nye holdninger til tabuet. Vi så før hvordan de uægteskabelige børn fik navneforandring i takt med at fordømmelsen af dem fortonede sig. Et mere moderne eksempel kunne være at man insisterede på at se prostitution som et arbejde på lige fod med andre. Den holdning til prostitution kan man lancere i et ord som *sexarbejder*.

Men det er også muligt at gå mere frontalt til angreb på fordommene, sådan som de homoseksuelle har gjort det ved at tage omgivelsernes værste skældsord på sig, nemlig *bøsse*, og ved denne provokation så at sige punktere skældsordet og dermed også tabuet. I dag er *bøsse* neutralt, og de homoseksuelle har samtidig tilkæmpet sig retten til at forlade »skabet« og offentligt vedkende sig deres seksualitet.

Vil man på den anden side fremme eller opbygge et tabu, kan man lancere afløsningsord som signalerer dette. Sådan er fx ordet *buræg* (der oven i købet er blevet officiel betegnelse) et ord der lægger afstand til bestemte produktionsforhold, ligesom *tremmekalve* og *pesticidmælk* er det. Og på samme måde vil et ord som *rygerlunger* tabuisere rygning og give rygeren kontant besked om hans selvforskyldte bronkitis.

Afhængigt af oplevelsen af et tabu, kan man altså tage forskellige sproglige forholdsregler. Når man vil op- eller

nedskrive et tabu, kan man dog ikke regne med i første omgang at få alle andre sprogbrugere med på den, men man kan med sproget konfrontere dem med ens egen erkendelse og tvinge dem til refleksion.

Et demokratisk paradoks

Jeg mener altså ikke man bør se politisk korrekthed som en udefrakommende trussel der er ved at inficere det danske sprog og demokrati, for politisk korrekthed – eller hvad vi nu vælger at kalde det fænomen at vi i sproget korrigerer i forhold til vores menneskesyn og selvpfattelse – er demokratiet iboende. Alle demokratier har som målestok indbygget idealet om lige vilkår for mennesker og tolererer derfor hverken tilsluttet forskelsbehandling eller utilsigtet ulighed mellem mennesker. Der hvor systematisk ulighed alligevel opstår, søges det fra samfundets side modvirket. Men det som samfundet vurderer som uattraktivt, fx fattigdom, manglende førlighed eller alderdom, giver automatisk lav status til de berørte. Når det erkendes at denne lave status kan aflæses i sproget, fx fordi fordomme, nedladenhed eller medlidenhed har farvet en betegnelse for en kategori af mennesker, opstår et krav om fornyelse af betegnelsen. Og denne justering skal for nogle grupper gentages med mellemrum for at man kan have en passende neutral betegnelse til rådighed.

Hermed har den demokratiske bevidsthed paradoksal nok skabt sit eget problem idet den udpeger enhver uønsket afvigelse, for når lighed er idealet, bliver ulighed et tabu. Selve medlidenheden med de afvigende er altså i nogen grad med til at skabe det tabu de er berørt af, og som giver deres navn en dårlig klang.

Et nyt syn på sproget

Den sproglige hensyntagen der i folkemunde går under navnet politisk korrekthed, kan altså hverken i funktion eller indhold siges at bringe noget nyt på bane. Men med hensyn til vurderingen er der alligevel et nyt og væsentligt aspekt ved politisk korrekthed i forhold til de eksempler på sproglig opdatering vi har set fra den danske kulturhistorie.

At fænomenet har fået et navn, repræsenterer et væsentligt skridt i sprogbrugerens bevidsthed, nemlig en genkendelse og begyndende begrebsdannelse, og sproget er dermed blevet genstand for refleksion på en ny måde. At navnet politisk korrekthed samtidig kritiserer fænomenet, skyldes at fænomenet i første omgang blev diagnosticeret af dets skarpeste modstandere. Men når forskrækkelsen har lagt sig, bl.a. efter et tilbageblik på andre tilfælde af holdningsbestemt sprogfornyelse, så bliver der en afklaring tilbage hos sprogbrugeren om sprogets plads i kulturen og om sproget som redskab i den kulturelle udvikling. Sprogbrugerne vil så have forstået at man kan gå på barrikaderne med sproget og lancere en ny erkendelse, fx om sin egen identitet; at man kan vise respekt, beskytte og overbeskytte, og at man åbenbart også kan langle så grundigt ud efter andres adfærd og sprog, at de bliver nødt til at tage afstand fra det og kalde det »politisk korrekthed«.

*Pernille Frost, f. 1959
BA i dansk*

»En strid om ord – det politisk korrekte sprog« er udkommet på Forlaget Fremad i 1997.

Sprogleg

For nogle år siden var jeg på udvekslingsrejse med mit seminarium til Pisa. Her mødte jeg en italiensk digter der var ansat af Pisa kommune til at stimulere børn sprogligt. Det gjorde han med forskellige lege og især ved at læse gode digte op for børnene og så få dem til at skrive nogle selv. Det sidste kunne jeg helt identificere mig med, og det viste sig at vi arbejdede utroligt parallelt. Det første, dét med sproglegene, kendte jeg ikke så meget til. Jeg blev præsenteret for Ersilia Zamponis »I Draghi logopedi« (Einaudi, 1986), og jeg begyndte helt spontant at omsætte eller oversætte legene fra denne bog til dansk. Jeg morer mig selv ved det og opdagede at det gjorde mine studerende på seminariet og eleverne i folkeskolen også.

Så gik jeg lidt systematisk til værks og spurgte rundt omkring efter sproglege. Det undrede mig at der ikke allerede var en bog på markedet, fordi jeg syntes at sproglege dukkede op mange steder: i avisernes sproghjørner, på øl-etiketter, i jumbo-bøger, ja, sågar i Mål & Mæle har der været artikler der nemt kunne laves til lege. På den måde er »Sprogets lysthus« blevet til. Jeg har hugget med arme og ben, skrevet lidt til, trukket lidt fra, fundet på nogle af legene selv, men stærkt inspireret af de andre.

Hvorfor lege med sproget?

Jeg havde i første række tænkt »Sprogets lysthus« som en bog til vikaren, og som sådan foreslog jeg Dansklærerforeningen at udgive den. De pudsede en

foreningsredaktør på mig som – ikke helt tilfældigt – var min samarbejdspartner gennem en del år, Anne Grethe Andersson, og hun er en skrap dame. Vi har samarbejdet om danskundervisningen i hendes klasse siden 1992. Hun syntes det var en alt for alvorlig sag at lave sådan en pjattet bog om, så jeg blev tvunget til at lægge det mere pædagogisk til rette og sørge for at den pegede mere direkte ind i danskundervisningen. Det har jeg været glad for. Jeg synes nemlig ikke bogen er blevet mere kedelig af den grund, og det var bestemt heller ikke fru Anderssons hensigt.

Jeg har gennem mange år erfaret at hvis det lykkes at gøre elever eller studerende glade for sprog, så skriver de også bedre. Selv de formelle fejl bliver færre. Jeg har som sagt brugt digtskrivning i dette arbejde, og gang på gang har det slået mig hvor hurtigt man kan ændre elevers indstilling til sprog. Og de vil gerne lære noget fagligt hvis det sker i et lystbetonet arbejde.

Utroligt mange danskere føler ulyst ved at udtrykke sig skriftligt, og jeg tror det hænger sammen med situationerne hvor man har skullet skrive, mindre end med selve skriveprocessen. Det er dagene, timerne inden man har fået skrevet den forbandede stil, og det er de røde streger bagefter der har ødelagt lysten for os. Og det har altid været et tungt pligtarbejde.

Når næsten ingen har gjort noget for at ændre på dette, er det på grund af vores opfattelse af arbejde. Det skal være surt, hårdt og gråt. Ellers er det ikke rig-

tigt arbejde. Mine naboer tror jeg holder fire måneders sommerferie fordi jeg, så snart solen skinner, sidder ude i haven – og læser. Arbejde må ikke være forbundet med lyst. Og denne opfattelse strider helt imod vores erfaringer. »Det er lysten der driver værket« hedder et gammelt ordsprog der netop udtrykker disse erfaringer.

Vi har alle set hvordan små børn leger og lærer på samme tid, men så snart de kommer i skole, skal de sgu ikke lege mere! For nu er det alvor. Alle har erfaret at de lærer mest, når de lærer af lyst, og hvorfor så ikke tage konsekvensen af det og skabe så mange lystfyldte læresituationer som muligt.

Man kan ikke lege med sproget uden at lære noget af det. Det er ikke noget der kan vejes og måles, men det kan mærkes. Det er ikke sikkert det man lærer, er noget der udspringer direkte fra den konkrete sproglig. Det kan være noget helt andet. Hvis man f.eks. sidder og pusler med at lave et anagram på sit eget navn (at bytte rundt på bogstaverne så man får et andet navn), kan man i dette arbejde støde på ord som man bliver nødt til at slå op, fordi man er usikker på deres stavemåde. Eller man kan lave helt nye ord, hvis betydning man ganske vist er usikker på.

I den forbindelse vil jeg gerne anbefale en fabelagtig inspiration til sproglig, nemlig Anders Lund Madsens »Madsens ÆØÅ. Ordbog over ting, som der sjovt nok endnu ikke findes ord for.« (Aschehoug, 1997). Bogen rummer 1400 opslagsord der alle er rent volapyk, men som har nogle forklaringer der er groteske og vanvittige. Jeg har hørt at gymnasieungdommen flere steder har taget den til sig og har skabt hemmelige klikesprog ud fra den. Herligt, for det skaber nemlig også sproglig bevidsthed.

Nepal (adj.) fornemmelsen indeni efter en tur i Planetariets omni-max-biograf.

Nepekulivik (s) det korrekte navn for den guldmedaljon der bæres af personer med en forkærlighed for at knappe skjorten op helt ned til bæltet.

Nepien (s) det sagnomspundne land øst for Irak hvor der ifølge legenderne fandtes venlige parkbetjente.

Nerel (s) måleenhed defineret som forskellen mellem afstanden mellem to parkerede biler og længden af din egen, når du leder efter en parkeringsplads. 1 nerel = 8 centimeter.

Nesaun (s) en slags udefinerbar længsel efter den tidlige pubertet som rammer mænd i 20'erne, når de rydder op på loftet.

Nesenit (s) kaukasiske stenart der bærer en stor del af æren for kaukasernes høje levealder, idet den er så let, at det næsten ikke gør ondt at få den i hovedet.

Neslip (s) et sæt af regler for en telefonsamtale bestående af omkring otte ordvekslinger, med hvilke folk forsøger at lægge røret på uden at virke uforskammede.

Fra Anders Lund Madsens »Madsens ÆØÅ«. Ordbog over ting, som der sjovt nok endnu ikke findes ord for. (Aschehoug, 1997)

Børn i 1. klasse der bliver undervist et par timer i kinesisk, hebræisk eller arabisk springer tit et langt stykke frem med hensyn til indlæringen af vores alfabet. Hvorfor sker det? Jeg tror det er fordi børnene kommer op på et meta-plan, som man ellers ikke mener de kan bevæge sig på. De erfarer at alfabeter er noget vi mennesker har skabt, og at der eksisterer flere alfabeter. Denne erfaring frigiver energi. Den løsner et pres. Børnene tænker måske: »Det er da godt vi ikke skal lære kinesisk.«

Det samme tror jeg sker når man la-

ver nye ord eller taler anderslundmadsensk. Vi kommer til at se på vores sprog udefra, og det er altid godt med en ny synsvinkel på det man skal lære.

Hvordan lege med sproget?

Lege har regler, og de skal overholdes. Ellers er ikke sjovt at lege. I »Sprogets lysthus« er der samlet 37 sproglege, og de har alle sammen mere eller mindre strenge regler. Nogle af legene kan leges fra 3. klasse og op, andre kræver en større sproglig kompetence. De fleste af legene har forslag til undervisningsdif-

Æsops opgave

Leges af tre eller flere deltagere. Hjælpe midler: ingen.

Formål: at gætte et bogstav, som er tabu.

Fremgangsmåde: En deltager bliver udvalgt til at være Æsop, som skal udspørge de andre. Æsop tænker på et bogstav som er tabu, og så stiller han de andre spørgsmål efter tur. Deltagerne skal svare med helst ét ord. Hvis deres svar rummer det forbudte bogstav, mister de deres liv. Hvis man mister tre liv, går man ud af spillet. Den som gætter det forbudte bogstav, bliver Æsop i næste omgang.

Eksempel: Tony (er Æsop og har tænkt på bogstavet M): Hvad er klokken?

Anna: Otte.

Tony: Hvor gammel er du?

Kate: Tolv.

Tony (nu bliver han lumsk): Et andet ord for en lille sø?

Chris: Dam.

Tony: Du mister et liv. Hvilken hvid ædelsten er lavet af kul?

Anna: Diamant.

Tony: Hvad er det modsatte af at få.

Kate: Miste.

Tony: Du mister et liv.

Kate: Så må tabu-bogstavet være M.

Tony: Rigtigt. Hvordan gættede du det?

Kate: Dam, diamant og miste har kun bogstavet M til fælles.

Denne leg er ikke fra Sprogets lysthus, men fra en meget større samling af sproglege som jeg først nu er blevet opmærksom på, nemlig The Oxford A to Z of Word Games af Tony Augrade. (Oxford University Press, 1995.)

ferentiering, således at de kan leges på mange forskellige alderstrin. Bogen er opdelt i fem afsnit: 1. Bogstaver, 2. Ord, 3. Billeder, 4. Hele tekster og 5. Nøddeknækkere. Som man næsten kan se, startes der med de lette lege. Jeg vil give nogle eksempler fra hvert afsnit.

At sætte bogstaver sammen vandret er vi vant til, men det kan jo også gøres lodret, hvis man f.eks. laver et akrostikon på sit eget navn som Jonas her fra 10. klasse:

Jeg
Overkommer
Næppe
Alle
Skolesager.

Man kan også lave anagrammer på andet end sit navn. F.eks. kan ytringen »Lever i et træ« blive til mindst 25 meningsfulde andre udsagn bestående af præcis de samme bogstaver, men i en anden rækkefølge. Her er et par: »Elv i retræte«, »Er I let tvære?« eller »I tæver reelt«. I bogen er der 14 andre eksempler, men prøv selv!

Ordet »kærlighedsforbindelse« har gemt mange andre ord i sig når man medregner homografer (ord der skrives ens, men har forskellig udtale og betydning) og homonymer (ord der skrives og/eller udtales ens, men har forskellig betydning). Denne leg fandt jeg selv på, og jeg var meget stolt da jeg havde fundet 18 ord. Da jeg legede den med andre, kom vi i fællesskab op på 48.

Inspireret af en artikel i Mål & Mæle lavede jeg en leg med forkert deling af ord, f.eks. bas-tante, adels-tand, husar-rest, osv. Legen går ud på selv at finde på andre ord, der meningsfyldt kan deles forkert. Man skal så skrive en lille vanvittig historie med disse nye ord. Flere af legene slutter med en sådan op-

fordring til at skrive et eller andet, oftest er det lyrik.

Børn og unge elsker at lave antireklamer. Og det er ikke bare sprogligt bevidstgørende, men også i høj grad en politisk frigørende aktivitet. Hør blot:

Kom til DK og få ble på.

Køb en BH. Vi sætter den på.

Vask med OMO, og bliv homo.

Spis Dandy, og bliv mandig.

Drik mælk fra Kløver,
selv om det støver.

Tag i Odense Teater,
og læg virk'ligheden bag dig.

Til sidst en lille nøddeknækker. Sæt tegn i det følgende, og læs det op så det får mening:

DET DER ER DET ER DET
DER IKKE ER DET ER DER
IKKE ER DET IKKE
DET DER ER MENINGEN

Bogen Sprogets lysthus er udkommet i 1996 på Dansklærerforeningens Forlag.

*Erik Skøtt Andersen, f. 1940
forfatter og mag.art.
Skårup Statseminarium*

Kan man forebygge ordblindhed i børnehaveklassen?

Ordblindhed er store vanskeligheder med at lære at læse og skrive. Ordblindhed forsvinder ikke af sig selv i løbet af opvæksten, og selv en særlig pædagogisk indsats over for ordblinde børn og unge kan til tider synes virkningsløs. Ofte vil ordblinde have vanskeligheder med skriftsproget hele livet igennem.

Ordblinde børn skiller sig som regel ud fra klassekammeraterne allerede i den første læse- og staveundervisning. De har sværere ved at huske de gennemgåede bogstaver, de kan ikke finde ord der begynder med dette bogstav, og deres forsøg med læsning er udenadslære snarere end egentlig læsning. De kan faktisk læse helt uden at kigge i bogen.

På dette tidspunkt opfattes børnenes læsevanskeligheder som overraskende. Umiddelbart adskiller de ordblinde børn sig nemlig ikke fra klassekammeraterne på andre områder, og derfor er man ofte tilbøjelig til at se tiden lidt an. »Det skal nok komme« eller »han er nok bare lidt sen til det med læsning. Børn lærer i forskelligt tempo, og i de andre fag går det jo fint« er bare nogle af de svar forældre til ordblinde børn har fået på deres bekymrede spørgsmål til skolen. Men alt for mange af disse børn lærer ikke at læse bare ved at få længere tid til at lære det. De ordblinde elever sakker stadig længere bagud i forhold til deres klassekammerater, de begynder at indstille sig på en hverdag, hvor en stor del af, hvad der foregår i skolen ikke er rettet

mod dem, og hvor fritiden spoles af alt for svære lektier, som de og deres forældre kæmper sig igennem. På et eller andet tidspunkt sættes diverse pædagogiske tiltag i gang for at afhjælpe elevernes vanskeligheder. Men da er skaden sket for længst.

At det er bedre at forebygge end at helbrede gælder også i forbindelse med læsevanskeligheder. Undersøgelser peger på, at effekten af forberedende undervisning inden læsestart er langt større end effekten af specialundervisning senere i skoleforløbet. Problemet er bare, at man ofte ikke ved, hvem der får vanskeligheder, og hvem der får en normal læseudvikling, og derfor ved man altså heller ikke, hvem en særlig indsats ville gavne mest. For at målrette den forebyggende undervisning maksimalt, må man udnytte den viden, der findes om vedvarende læsevanskeligheder.

Hvad kendetegner ordblinde børn?

Man har længe vidst, at ordblindhed følger bestemte familier. Børn af ordblinde forældre har en langt større risiko for at få læsevanskeligheder end børn af normalt læsende forældre. Alligevel er det langt fra alle børn med ordblinde forældre, der selv får læsevanskeligheder.

I et forskningsprojekt på Københavns Universitet, ledet af Carsten Elbro, fulgte vi en række børn af ordblinde forældre for at se, om man tidligt (dvs inden skolestart) kunne forud-

sige, hvilke børn der senere får læsevanskeligheder, og hvilke børn der får en normal læseudvikling. Denne del af undersøgelsen er tidligere beskrevet i Mål & Mæle, 1996 nr. 2.

Undersøgelsen fokuserer på børn af ordblinde forældre. Derfor vidste vi på forhånd, at en stor del af børnene ville få læsevanskeligheder, hvis vi ikke gjorde en særlig indsats. Af samme grund valgte vi at kombinere undersøgelsen af tidlige tegn på læsevanskeligheder med en træningsundersøgelse i børnehaveklassen, der skulle belyse effekten af at give risikobørn en læseforberedende undervisning umiddelbart inden læseundervisningens begyndelse.

Utallige undersøgelser tyder på, at ordblindhed skyldes vanskeligheder med at læse ord, man ikke kender på forhånd. Læsevanskelighederne kan ofte forklares med en utilstrækkelig lydlig opmærksomhed (fonologisk opmærksomhed), og vi valgte at træne fonologisk opmærksomhed i børnehaveklassen som forebyggende arbejde over for læsevanskeligheder.

Hvad er sproglig opmærksomhed?

Sproglig opmærksomhed er en samlede betegnelse for forskellige grader af bevidsthed om sprogets formside og brug. Børn beskæftiger sig normalt med sprogets indhold, og sprogets formside viser sig kun lejlighedsvis i børnenes hverdag. Den sproglige form kan pludselig trænge sig på, når et barn bliver opmærksom på, at mange ord betyder næsten det samme, men alligevel signalerer forskellige nuancer. En hilsen kan indledes med et høfligt *god-dag*, men man kan også vælge en mere afslappet stil og sige *hej* eller *davs*. Et barn undrer sig måske over, at det hed-

der en *kanonkonge*, når man ikke tilsvarende har en *kanondronning*, mens et andet barn grinende spørger, om folk sover på gulvet i Sengeløse. Alt dette er hverdageksemples på en begyndende opmærksomhed på sprogets form.

Hvad er fonologisk opmærksomhed?

Fonologisk opmærksomhed er den del af den sproglige opmærksomhed, der omhandler sproglyd. Fonologisk opmærksomhed betegner således evnen til at skifte fokus fra ordets betydning til ordets lydige opbygning.

Når børn i førskolealderen begynder at rime, er det et af de første tegn på fonologisk opmærksomhed hos barnet. At *kat*, *hat* og *nat* kan være beslægtede er ganske uforståeligt ud fra ordenes indhold, og først når man opdager, at visse ord lyder næsten ens – at de rimer – kan ord som *nat*, *hat* og *kat* høre sammen. Denne form for fonologisk opmærksomhed kommer ofte helt af sig selv, og langt de fleste elever i en børnehaveklasse kan rime. Fonembevidsthed, derimod, kommer ikke af sig selv.

Hvor fonologisk opmærksomhed betegner opmærksomhed på sprogets lydside bredt, så er fonembevidsthed et smalt begreb, der kun henviser til opmærksomhed på enkeltlydsniveau. Man er fonologisk opmærksom på enkeltlydsniveau, hvis man kan finde ord, der begynder med samme lyd (fx *sandkage* og *sølove*) på trods af ordenes forskellige indhold. Opmærksom på enkeltlyde er også den elev, der kan tage den sidste lyd væk fra ordet *dansk* og få ordet *dans*.

Danmark er allerede verdensberømt i forbindelse med fonologisk opmærksomhedstræning. Et svensk/dansk forskningsprojekt fra 1988 med fono-

logisk opmærksomhedstræning i bornholmske børnehaveklasser var det første der viste, at det var muligt at arbejde med og at forbedre elevernes fonologiske opmærksomhed uden brug af bogstaver og læsning. Forskningsprojektet anses for at være en milepæl i det forebyggende arbejde over for læsevanskeligheder, og derfor er undersøgelsen blevet repliceret i en række lande.

Utallige undersøgelser har nu vist, at elever, der er fonologisk opmærksomme, har lettere ved den første læseindlæring, mens det ikke er tilstrækkeligt at være sproglig opmærksom i bred forstand. Desuden ved man, at det kan lade sig gøre at optræne fonologisk opmærksomhed på enkeltlydsniveau uden brug af bogstaver, men at træningen er langt mere effektiv, hvis bogstav og lyd går hånd i hånd i den fonologiske træning. Endelig har den tid, man bruger på arbejdet med enkeltlyd, vist sig at have overordentlig stor betydning for træningens effekt. Det er altså ikke nok bare at arbejde med rim og stavelser (større lydlige enheder) i den fonologiske opmærksomhedstræning. Hvis den fonologiske opmærksomhedstræning skal have effekt på den senere læseudvikling, må træningen nødvendigvis indeholde et systematisk arbejde med sprogets enkeltlyde.

Set i lyset af denne viden giver det stof til eftertanke, at danske børnehaveklasser ofte arbejder med sproglig opmærksomhed i bred forstand, mens fonologisk opmærksomhedstræning optræder noget sjældnere, og da ofte som enkeltelementer i den øvrige undervisning. Som indledning til vores træningsundersøgelse bad vi de 77 tilknyttede børnehaveklasseledere beskrive deres undervisning. 73 af 77 anvendte rim og remser i undervisningen, mens

kun 37 af 77 arbejdede med enkeltlyde, og 25 af 77 inddrog bogstaver i undervisningen.

De fleste voksne læsere har ikke indledt skolegangen med lydarbejde. Vi gik direkte til bogstaverne og stavede os igennem ord (*s ø siger sø* osv). På den måde har vi så at sige lært tingene i modsat rækkefølge og er blevet fonologisk opmærksomme via læseundervisningen. Ud fra bogstavernes navne har vi på et tidspunkt regnet ud, at vi ikke skulle sætte bogstavnavnene sammen (*s o siger esso*), men at vi i stedet skulle sætte de lyde, som bogstaverne repræsenterer, sammen til ord. Vi har bare aldrig talt direkte om lydene, og netop den direkte instruktion i det, som læsning i virkeligheden handler om, kan være altafgørende for elever med dårlige forudsætninger. De opdager simpelthen ikke koblingen mellem lyd og bogstav, hvis ikke andre fortæller dem om den.

Deltagerne

Vi har fulgt i alt 158 børn fra den sommer, de startede i børnehaveklasse. 88 af disse børn har ordblindhed i familien. Mindst én forælder havde massive læsevanskeligheder i skoletiden (modtaget specialundervisning) og har stadig vanskeligheder med at læse nye ord (testet ved projektets start). De resterende 70 børn er børn af forældre uden læsevanskeligheder.

Enkelte børn er udgået af projektet, fordi de er flyttet i løbet af projektperioden, men ved begyndelsen af 2. klasse deltog 154 elever i undersøgelsen.

Da vi ønskede så mange børn af ordblinde forældre som muligt i undersøgelsen, annoncerede vi efter børn i den ønskede alder gennem aviser, tv og opslag på undervisningssteder for voksne ordblinde. Interesserede foræl-

dre kontaktede os og gav os lov til at følge deres barns skolegang på nært hold. Derfor er børnene med ordblinde forældre fordelt på mange forskellige skoler på Sjælland, mens de 70 børn uden ordblindhed i familien er samlet på tilfældigt udvalgte skoler i København.

Halvdelen af de børnehaveklasselædere, der tilfældigvis havde et barn af ordblinde forældre fra vores undersøgelse i klassen, blev tilbudt at deltage i en træningsundersøgelse. Enkelte børnehaveklasselædere takkede nej, enten fordi de allerede kørte et andet sprogligt opmærksomhedsforløb, eller fordi de deltog i andre udviklingsarbejder i deres kommune. Således deltog 36 børn af ordblinde forældre og deres respektive børnehaveklasse i træningen.

Træningen blev varetaget af den børnehaveklasselærer, der normalt underviste det pågældende barn. Skønt vi kun fulgte et enkelt barn i de fleste klasser, blev træningen kørt som klasseundervisning for samtlige elever i klassen. Vi kunne have valgt eneundervisning eller undervisning i mindre grupper, som man ofte ser i udenlandske undersøgelser; men vi valgte en form, der direkte kunne overføres til andre skoler efter projektperioden.

Projektledernes kvalifikationer

Projektlederne blev ikke udvalgt på baggrund af bestemte kvalifikationer. De var ganske almindelige børnehaveklasselædere, der blev tilbudt at deltage i træningsforløbet, fordi et barn fra undersøgelsen gik i deres klasse.

Inden udvælgelsen af projektlærere havde vi gennem telefoninterviews spurgt alle børnehaveklasselædere om deres uddannelse, alder, undervisning mm. Vi fandt ingen forskel på de

undervisere, der efter en tilfældig udvælgelse deltog i træningen, og de øvrige børnehaveklasselædere.

Inden træningsundersøgelsens start modtog projektlederne et 15 timers kursus i fonetik og artikulation. Kurset orienterede samtidig projektlederne om det forskningsprojekt, de nu var en del af, og opbygningen af det træningsmateriale, som de skulle følge.

Træningsprogrammet

En træningsundersøgelse, der involverer børn af ordblinde forældre, bør tilrettelægges ud fra kendskab til netop denne målgruppe, og vi ønskede i første række at komme elever med dårlige sproglige forudsætninger i møde med vores træning. Derfor udarbejdede vi et særligt træningsmateriale til denne undersøgelse.

I modsætning til de eksisterende danske fonologiske opmærksomhedsmaterialer ønskede vi ikke en lang introduktion med generelle sproglege. I stedet valgte vi at fokusere på enkeltlyd i hele træningsperioden. Til gengæld gik vi meget langsomt frem. Hver anden uge blev eleverne præsenteret for to nye lyde, og hver anden uge blev de lyde, der tidligere var gennemgået, repeteret gennem forskellige sproglege.

Materialet er udarbejdet med daglige øvelser af ca 30 minutters varighed i et forløb på 17 uger. Materialet indledes med en introduktionsuge med generelle artikulationsøvelser (mundgymnastik) og opgaver, hvor eleverne skal rette en hånddukkes fonemfejl i bestemte ord (fx et fus) og udtale det rigtige ord (et hus).

I løbet af de næste 2 uger bliver de 9 vokaler, der har et tilsvarende bogstav på dansk, gennemgået. Vokalerne identificeres i ord fra et børnerim, og det afgøres om vokalen udtales med åben

mund (/a/), smilemund (/i/) eller trutmund (/y/).

Herefter koncentrerer materialet sig om konsonanterne i dansk. Alle 17 konsonantlyde bliver gennemgået efter samme »opskrift«, der indeholder en række forskellige måder at introducere lyden på. De to lyde, der præsenteres i samme uge, er udvalgt så de adskiller sig meget med hensyn til artikulation. Eksempelvis introduceres /m/ sammen med /s/. /m/ og /s/ er iøvrigt udvalgt som de to første konsonanter i materialet, fordi begge lyde er relativt nemme at udtale isoleret.

Arbejdet med de enkelte lyde

Dagens lyd er /m/. Projektlederen læser et børnerim op for eleverne, som indeholder mange ord med den pågældende lyd (*Mogens, Mogens missekat* ved gennemgang af /m/). Derefter beskriver projektlederen dagens lyd, /mmm/ (det lyder, som når man får noget mad, man godt kan lide) og fortæller, hvad lyden hedder (»æm«) og hvordan den ser ud (m, M). Endelig bliver eleverne bedt om at finde ord og navne, der begynder med den pågældende lyd.

Til slut i gennemgangen af den enkelte lyd, beskriver underviseren hvordan den enkelte lyd bliver artikuleret. Gennemgangen af en lyds artikulation følger bestemte retningslinjer for alle konsonantlyde, og eleverne skal vurdere, om munden er åben eller lukket, om luften siver ud gennem næse eller mund, og hvordan tungen placeres i artikulationen af den enkelte lyd. En del af omtalen af /m/ lyder sådan: »Når du siger /mmm/, er munden helt lukket. Luften kan ikke komme ud af munden, men luften siver ud gennem næsen, mens du siger /mmm/. Derfor kan man sagtens sige /mmm/ selvom man holder hånden op for munden, men hvis du

holder dig for næsen, kan du ikke sige /mmm/, for så lukker du for al luften. Vi kalder /mmm/ for en næselyd, fordi luften siver ud gennem næsen.«

På denne måde tilegner eleverne sig viden om den enkelte lyd:

Howdan lyder den?

Howdan skrives den?

Hvad hedder den?

Hvilke navne og ting begynder med denne lyd?

Howdan har vi munden og tungen, når vi siger denne lyd?

Læseforberedende aktiviteter med dagens lyd

For at være klar til den første læsning må man kende de lyde, som bogstaverne repræsenterer. Imidlertid er det ikke nok, at man kender forbindelsen mellem det enkelte bogstav og den tilhørende lyd, hvis man vil lære at læse. Når man læser, skal de enkelte lyde smelte sammen som en lind strøm fra venstre mod højre. På den måde danner lydene tilsammen et ord, og først da forstår man for alvor betydningen af bogstav og lyd i læsning. Man arbejder med denne form for lydsyntese i materialet uden at inddrage læsning af hele ord.

Arbejdet med forlyd og rimdel

Vi anvendte forlyde og rimdele for at tydeliggøre det enkelte fonems betydning i et ord. Rimdelen blev introduceret ved hjælp af en tegning (fx en ål). Når man sætter /mmm/ foran ål, så får man et helt nyt ord, *mål*. *Ål* og *mål* lyder meget ens. Den eneste forskel er, at *mål* begynder med /mmm/; det gør *ål* ikke. Derefter sættes den anden af ugens lyde /sss/ foran *ål*. På den måde får man et minimalt par *mål* og *sål*, der lydligt ligner hinanden meget, fordi

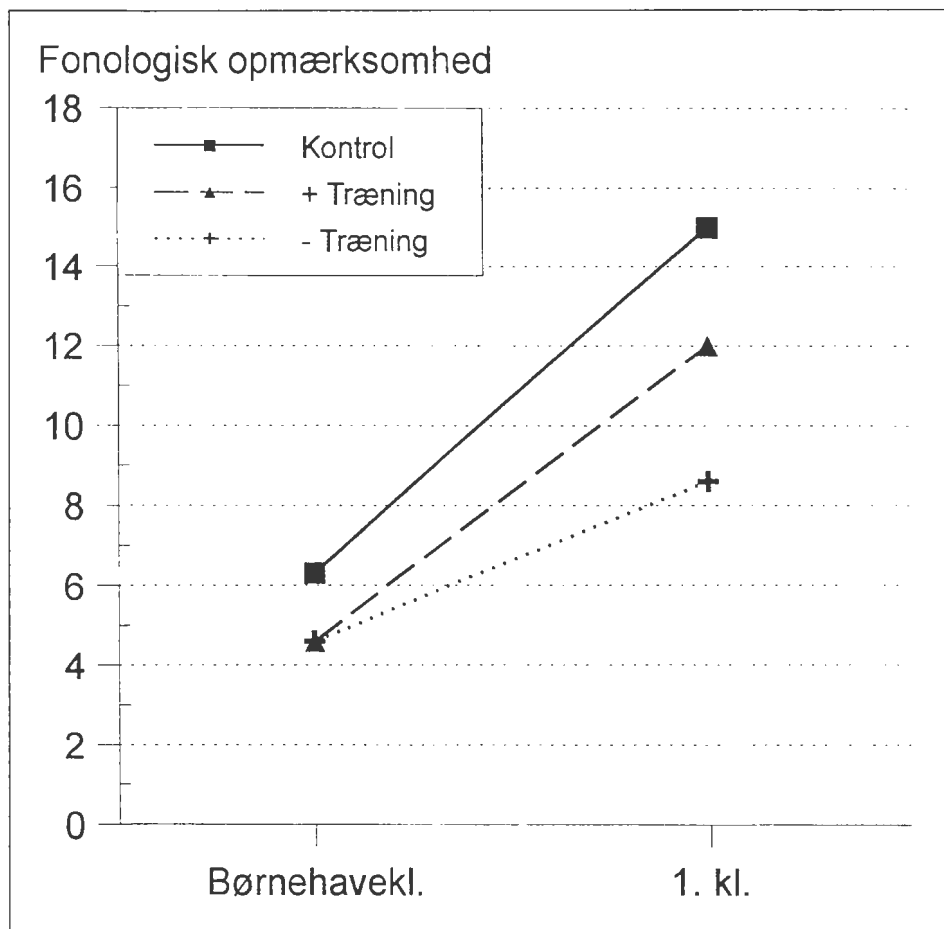
begge ord ender med *ål*, men som alligevel adskiller sig, fordi *mål* begynder med /mmm/, mens *sål* begynder med /sss/.

Senere laves samme øvelse med udgangspunkt i et vrøvleord, som visualiseres med en kasse. Eksempelvis tegner underviseren en kasse på tavlen og siger, at kassen her betyder /ågl/. /ågl/ er ikke noget rigtigt ord, men hvis man sætter /mmm/ foran /ågl/, så får man et rigtigt ord, *mug*. Hvis man i stedet sætter /sss/ foran /ågl/, så får man

suk. Igen understreger underviseren at ordene *mug* og *suk* ligner hinanden meget, men at lydene /mmm/ og /sss/ gør hele forskellen.

Det sidste niveau i synteseøvelsen er at sætte flere kononanter sammen ved først at sætte /mmm/ sammen med et ord (/mmm/ + *aske*), og derefter sætte /sss/ sammen med det ord, man netop har skabt (/sss/ + *maske*).

Mens lydgennemgangene følger samme fastlagte mønster for alle konsonanter, indeholder repetitionsugerne

Figur 1

flere forskellige typer opgaver som fx konsonantmemory, hvor man skal finde to billeder der begynder med samme forlyd, og artikulationslege, hvor lyde med samme artikulationssted skal parres (fx læbelyde /b/, /p/ og /m/ over for bagtungelydene /g/, /k/ og /j/).

Yderligere oplysninger om træningen findes i materialet *På vej til den første læsning*, som er udgivet af forlaget Alinea i 1996.

Hvilken effekt havde træningen på elevernes fonologiske opmærksomhed?

De risikobørn (børn af ordblinde forældre), der deltog i det 17 ugers træningsprogram, gik signifikant mere frem i fonologisk opmærksomhed i løbet af børnehaveklassen, end de risikobørn, der ikke fik træning. Når man sammenligner med kontrolbørnene (børn af forældre uden vanskeligheder) kan man se, at disse børn både før og efter børnehaveklassen var mere fonologisk opmærksomme end risikobørnene, men de trænede risikobørn går frem i samme tempo som kontrolbørnene, mens de utrænede risikobørn sakker bagud i løbet af børnehaveklassen (se figur 1).

Kontrolgruppen og de utrænede risikobørn har fulgt den sædvanlige undervisning i børnehaveklassen, og man kan derfor sige, at denne gruppeforskel er udtryk for, hvordan det går i de fleste børnehaveklasser i dag. Det er tankevækkende at der allerede i børnehaveklassen sker en polarisering af en sproglig færdighed med så stor betydning for den senere læsning.

Det ser imidlertid ud, som om en målrettet, struktureret undervisning kan forhindre polariseringen i børnehaveklassen, men selv de trænede risi-

kobørn indleder læseundervisningen med lidt dårligere forudsætninger for læsning end børn uden læsevanskeligheder i familien.

Hvilken effekt havde træningen på elevernes læsefærdighed?

Der findes ingen fast grænse mellem ordblindhed og normal læseudvikling, men i begyndelsen af 2. klasse skal alle børn helst være i gang med læsning. Hvis man på dette tidspunkt ikke kan læse lydrette ord med 2 og 3 bogstaver, vil man efter al sandsynlighed have brug for særlig hjælp til at lære at læse, som ligger ud over den hjælp, dansk-læreren kan give i klassen.

Vi vurderede alle børns læsefærdighed i 2. klasse, både når de læser almindelige småord (som *sø* og *ny*), og når de læser nye ord (som *sa* og *na*). Generelt er der ikke megen forskel på, hvordan børn læser disse to typer ord, hvilket selvfølgelig skyldes, at de fleste rigtige ord er ukendte ord for en urutineret læser i 2. klasse. Vi valgte at vurdere børnenes læsefærdighed på

Børnenes læsning i begyndelsen af 2. kl.	Børn af ordblinde forældre	Børn af normalt-læsende forældre
+ vanskeligheder	31 (35%)	6 (9%)
÷ vanskeligheder	57	60
I alt	88	66

Figur 2

samme måde som forældrenes læsefærdighed, og derfor er færdigheder i at læse nye ord udgangspunktet for de efterfølgende analyser.

Ca. 10% af en årgang får vanskeligheder med at lære at læse, men i denne undersøgelse måtte vi regne med en større andel af dårlige læsere på grund af den store gruppe børn af ordblinde forældre. Vi fastsatte derfor grænsen for læsevanskeligheder ved de 10% dårligste læsere blandt børn af normaltælende forældre. Med denne afgrænsning havde 6 ud af 66 (9%) børn uden ordblinde forældre vanskeligheder, og disse børn kunne ikke læse 2- og 3-bogstavsord i begyndelsen af 2. klasse. Hvis vi ser på alle børn med ordblinde forældre, var 31 af 88 (35%) af disse børn endnu ikke kommet i gang med læsning efter samme kriterium. Resultatet bekræfter vores udgangspunkt, nemlig at der er større risiko for at få læsevanskeligheder, hvis der er ordblindhed i familien.

Det interessante var imidlertid, om den fonologiske træning kunne ændre denne dystre profeti. For at se nærmere på træningens effekt delte vi de 88 børn af ordblinde forældre op i træned og utrænede børn og vurderede gruppernes læsefærdighed efter samme kriterium som før.

Det ser ud som om, at fonologisk opmærksomhedstræning i børnehaveklassen kan begrænse antallet af elever, der slet ikke kommer i gang med at læse i løbet af 1. klasse. Mens 24 af 52 (46%) af de utrænede børn af ordblinde forældre viste tegn på tidlige læsevanskeligheder, var der kun 7 ud af 36 (19%) af de træned børn af ordblinde forældre, der viste samme tegn på vanskeligheder.

Børnenes læsning i begyndelsen af 2. kl.	Børn af ordblinde forældre	
	+ træning	÷ træning
+ vanskeligheder	7 (19%)	24 (46%)
÷ vanskeligheder	29	28

Figur 3

Måske vil mange opfatte denne form for træning som skjult specialundervisning, der udelukkende tager højde for de svage elevers behov. Med den nye folkeskolelov og kravet om differentieret undervisning må man kræve, at også elever med gode sproglige forudsætninger får et relevant undervisningstilbud. Vi så nærmere på denne vinkel ved at følge samtlige elever i 2 træningsklasser. Vi sammenlignede disse elever med vores oprindelige kontroleelever. I denne lille del af undersøgelsen kunne vi konstatere, at der blandt de absolut bedste læsere i begyndelsen af 2. klasse var langt flere elever fra den træned gruppe end fra den utrænede gruppe. Resultatet tyder på, at undervisningen i fonologisk opmærksomhed har tilført de dygtigste elever i klassen en brugbar viden uden at tabe klassekammeraterne med dårligere forudsætninger på gulvet.

Hvordan kommer vi videre?

19% af de træned børn af ordblinde forældre er stadig ikke kommet i gang med læsning i begyndelsen af 2. klasse. Disse børn har ikke været i stand til at knække den alfabetiske kode på bag-

grund af den fonologiske træning i børnehaveklassen. Vi så meget gerne, at vi helt havde undgået børn med læsevanskeligheder i den trænedes gruppe, eller at vi i det mindste var kommet ned på ca. 10% dårlige læsere som i kontrolgruppen. Alligevel er der grund til at glæde sig en smule over resultatet. Selv uden brug af ekstra resurser er det lykkedes at begrænse antallet af børn med læsevanskeligheder ved hjælp af en målrettet indsats i børnehaveklassen. I løbet af 1. klasse har samtlige elever i undersøgelsen deltaget i den sædvanlige undervisning på skolen uden særlige tiltag fra vores side. Sandsynligvis kan antallet af elever med læsevanskeligheder begrænses yderligere ved at følge den målrettede undervisning fra børnehaveklassen op i 1. klasse. Men hvis læsevanskeligheder skal forebygges inden for de nuværende rammer, kræver det under alle omstændigheder, at undervisningen i de mindste klasser tilrettelægges med en systematisk gennemgang af forbindelsen mellem bogstav og lyd.

Dorthe Klint Petersen, f. 1964
forskningsassistent, Projekt Læsning
Københavns Universitet

Ina Borstrøm, f. 1967
forskningsassistent, Projekt Læsning
Københavns Universitet

Ord til tiden

!!!! Opordning og nedordning

Forholdet mellem pædagoger i børnehaveklassen og lærere i 1. klasse ser ud til at blive mindre anstrengt med tiden. De skarpe grænser mellem kvalificeret leg og kvalificeret undervisning er blevet lidt blødere. Et bidrag til dette er den omsiggribende *opordning* og *nedordning*. Det kaldes *opordning*, når pædagogerne følger børnene regelmæssigt i nogle af timerne i 1. klasse. Det er en *ordning*, som følger *op* på aktiviteterne i børnehaveklassen. Omvendt hedder det *nedordning*, når førsteklasselærerne kommer på regelmæssigt besøg nede i børnehaveklassen og bidrager til legen og undervisningen der. Det er to ord, der på rammende måder erstatter en lang forklaring.

!! Selvsving

Så er der mere sving over *selvsving*, skulle man tro. Det kunne være ordet for alle forældres drøm: barnet går ikke bare i sving, men gør det oven i købet af sig selv. Men det er det ikke. Hvis man går i selvsving, svinger man bare om sig selv. »Tv-journalistikken ... er gået i selvsving. Man tror, at mediet i sig selv er kultur. Man laver journalistik for journalistikkens skyld«, skrev Rumle Hammerich i Politiken 6/10 1991. »Vores generation er gået i selvsving«, siger en ung studerende til Informations Signe Lindskov Hansen (12/8 1997). Dermed mener han, at fællesskabsfølelsen er forsvundet til fordel for ensidig selvrealisering. Selvoptagethed, selvtilstrækkelighed, indadvendthed er andre ord for en selv-

virksomhed, der har mistet kontakten med omverdenen. Men *selvsving* er da lidt kortere, og hvis bevægelser der ikke kommer ud af stedet, optager sin det stærkt, kan ordet være en udmærket opmærksomhedsknap at trykke på.

!!! Bodegaargument

»Ja, og så alle de der fine folk, kuponklippere, og hvad de ellers er, de skal bare sendes ud at arbejde. Så ville vi ikke have dårlige arbejdsforhold, og alle ville få meget mere i lønningsposen«. Vagn Pilegaard brugte ordet *bodegaargument* i radioens Program 4 om en sådan form for slagfærdig, overgeneraliserende og dermed uholdbar argumentation. Det er patentløsningernes lurfødder, der her har fået et passende navn. Og det er et godt ord i fin familie med *vrøvl*, *vås* og *sludder*. Når ordet ikke har fået mere end tre kvalitetsudråb, er det udelukkende på grund af en venlig, men bestemt henvendelse fra Forenede Danske Bodegamuskelmænd. Og de er ikke til at spøge med.

CE

20. årgang

december

1997

Mål & Mæle

4

Dette er de sidste forslag til Mål & Mæles logo på Internettet. Øverst er det et forslag fra Knud Hegnet, til højre en ide fra Marie og Kristian Hvidt og nederst et bud fra Carl Jørgen Nielsen. Vi takker for disse og alle de øvrige logoer, og herefter vil redaktionen gå i tænkeboks og til næste nummer foretage det svære valg mellem alle de indløbne forslag.

MÅL
MÆLE

mål
&
mæle